№ 104: СЕРЕД КНИЖОК

Fraudanti anathema: про середньовічний захист від книжкових крадіжок

ГАЛИНА ГЛОДЗЬ

23 ЧЕРВНЯ 2023

Скрині з кількома замками, ланцюги і прокляття в сучасній уяві складаються в сюжет скоріше про безсмертного Кощія чи зажерливого дракона, ніж про монастирську бібліотеку. Проте в часи, коли кожну книжку доводилося переписувати від руки — а це, як нагадують середньовічні скриптори, тривала й виснажлива праця, що «затуманює очі, викривлює спину, ламає ребра» й узагалі «наповнює всеньке тіло недугами», — та ще й на коштовному пергаменті, їхнім власникам не випадало гребувати захисними засобами. Хочеш жити серед книжок — умій відваджувати потенційних злодіїв.

Мініатюра з коментаря на книгу Одкровення, XI століття

Монастир без бібліотеки, писав у XII столітті базельський картузіанець Якоб Лоубер, — наче «держава без майна, фортеця без війська, кухня без посуду, стіл без їжі, сад без трави, поле без квітів, дерево без листя»[1]. Священник без книги, долучався в XV столітті до його літанії Тома Кемпійський, — це як «кінь без вуздечки, корабель без весел, письменник без пера, пташка без крил»[2]. І те, скільки поту й часу вкладали в роботу над рукописами богопосвячені, а згодом і світські скриптори, доводить, що ці низки аналогій доволі точно схоплюють середньовічне ставлення до книжок.

Утім, мало було роздобути собі манускрипт, потім належало ще й уберегти його від забудькуватих позичальників, цілеспрямованих злодіїв чи шанувальників красивих картинок і

фраз, які не гребували різанням сторінок. Простого переховування бібліотеки за монастирськими стінами іноді не вистачало. З одного боку, Церква наполягала на тому, що знаннями треба ділитися: скажімо, Паризький собор 1212 року заборонив чернечим орденам відмовлятися позичати свої книжки тим, хто їх потребує, адже це — важлива справа милосердя[3]; чи всі позичальники виявлялися відповідальними й богобоязними людьми — зовсім інше питання. Із другого боку, навіть тонзура не рятувала від звичайних людських вад. Збереглися згадки про ченців, які, мандруючи, знаходили прихисток у чужих монастирях і віддячували господарям тим, що крали там рукописи — вочевидь, для своїх спільнот[4]; значення книжки переважало для них тягар гріха[5]. Що вже казати про братів, які губили манускрипти, забували їх на лавці в монастирському саду чи псували, чіпаючи брудними руками.

За трьома замками

Найдавнішим — і єдиним із цього переліку, який ми досі використовуємо, — засобом захисту була замкнена скриня. Поки ваша бібліотека невеличка, а діставати її треба не занадто часто, це дуже зручний інструмент: у схованих під замком книжках ніхто не ритиметься, поки ви самі його не відімкнете; а наповнена скриня достатньо важка, щоби злодії не могли непомітно її кудись потягти (за тим самим принципом працюють сучасні сейфи).

Замкнена скриня для сувоїв на мініатюрі з V–VI століття, Biblioteca Apostolica Vaticana, Ms. Vat. Lat. 3867, f. 3v

Проте ченці, прекрасно усвідомлюючи людські слабкості, одним замком — і одним хранителем ключа — не обмежувалися. Скажімо, щоб дістатися до книжок, схованих у скринях герефордського собору, потрібні були аж три ключі, які зберігалися в різних людей[6]. Тож поки всі троє не вирішували, що книжку можна видати на руки, вона залишалася на місці. Згодом цей принцип модифікували для читальні, яку в XV столітті заснував в Оксфорді Річард із Бері. Там відповідальних бібліотекарів було п'ятеро і рукопис позичальникові давали тоді, коли троє з них на це погоджувалися. Щоправда, навіть у такому разі йшлося тільки про манускрипти, які читальня мала в кількох примірниках, а застава за позичений том мусила перевищувати його вартість[7].

Читач із XIV століття у бібліотеці з шафками і скринями, Cambrai, cathédrale Notre-Dame, Ms 620, f. 1r

Про те, що всі ці заходи були незайвими, свідчить історія Вінчестерської Біблії — розкішно ілюстрованої книжки з XII століття, із якої в різний час вирізали дев'ять ініціалів (біля однієї дірки стоїть дата «1626», і можна тільки здогадуватися, лишив її зловмисник чи зажурений хранитель). Із 1907 року збереглася нотатка про хабар, який працівник собору отримав за те, що старанно розглядав стіну, поки за його спиною з книжки вирізали мініатюру. А в адресованій канонікові записці, датованій 16 серпня 1927 року, міститься подяка за годинну консультацію з книжкою і постскриптум: «Цей ініціал "S" відтепер — перлина моєї колекції…

Але тссс про це!»[8]. Можливо, якби на шляху до рукопису стояло троє людей, його було б легше вберегти від вандалів.

Сторінка з Вінчестерської Біблії з наново вшитим ініціалом

Дзенькіт ланцюгів

Зростання бібліотек додавало ченцям радості — але й головного болю, бо в якийсь момент доводилося вигадувати нові способи зберігання. Адже що більше стає скринь, то складніше в них знаходити книжки, і страшно подумати, що коїться, коли якийсь том кладуть не туди, куди належить. Ситуація стає ще скрутнішою, якщо ви готові ділитися знаннями з іншими: багаті книгозбірні приваблюють численних читачів, а щойно рукопис покидає скриню, встежити за ним стає непросто. Тож у зрілому середньовіччі в читальнях, куди мають доступ люди з-поза маленької, об'єднаної обітами спільноти — скажімо, університетських і кафедральних — книжки починають саджати на ланцюг.

Мініатюра з бібліотекою XV століття, Musee Condé, Chantilly

Це не тільки безпечно, а й зручно: кожен рукопис має місце на поличці у просторій залі, і читачеві достатньо сісти на лавці поруч, щоб із ним працювати. Імовірно, ченці вбачали в такому розташуванні ще й алюзію до власного *stabilitas loci* — ідеалу перебування на одному місці, який у західних монастирях сповідували з часів святого Бенедикта[9].

Прикуті книжки в Герефордській бібліотеці

Масивні книжки на ланцюгах — це разюче видовище, яке часом викликає думки не так про захист від злодіїв, як про силу книжки[10]. Бернетт Гіллман Стрірер, автор дослідження про британські прикуті бібліотеки, у післямові наводить поетичну (а головне — хронологічно ймовірну) історію про їхнє походження, яку вигадав його знайомий.

> *Коли праці Дунса Скота вперше побачили світ, їх віднесли в одну бібліотеку й там поклали на призначене для них місце; але щойно автор відчув себе вдома, він пішов провідати свого вчителя Арістотеля; а відтак обоє змовилися схопити Платона і скинути його з високого місця поміж великими, де він спокійно мешкав майже вісім століть. Спроба увінчалась успіхом, і відтоді ці двоє узурпаторів правлять замість нього; та щоб не припустити такого в майбутньому, постановлено було всі об'ємні полеміки тримати на ланцюгах*[11].

Книжка з ланцюгом із Бодліанської бібліотеки, MS Hamilton 55

Сила слова

Скрині — це не дуже зручно. Ланцюги — не вкрай мобільно (книжку, звісно, можна зняти зі стрижня, до якого вона причеплена, але це не справа двох хвилин). І ні те, ні інше не захищає від необережного поводження з книжками. Та в середньовіччі існував іще один спосіб захисту, дуже логічний для людей, які вірили в силу слова: замовляння і прокляття.

Іноді з читачами намагалися домовлитися по-доброму, вимагаючи врочистої клятви повернути на місце неушкоджену книжку. Наприклад, на останній сторінці природничого трактату,

написаного народною нідерландською мовою[12], намальований хрест, на якому, згідно з поданою поруч інструкцією, позичальник мав поклястися, що поверне книжку або помре. У цьому випадку, до речі, йдеться про позичальницю: під клятвою стоїть підпис «abstetrix heifmoeder», тобто повитуха. Цікаво думати, чи вичитала вона в цьому вченому тексті — базованому на традиційних бестіаріях, а отже, більше зацікавленому моральними наслідками історій про звірів, ніж тим, чи відповідають вони реальності, — щось корисне для своєї роботи. Іще цікавіше припускати, чи повернулася книжка потім до власника (бо все-таки більше імен у ній не занотовано) і чи спрацювала клятва, якщо ні.

Клятва з підписом позичальниці в рукописі початку XIV століття, BL Add MS 11390, f. 94v

Та здебільшого автори не дуже вірили в людство й одразу застосовували важку артилерію. Прокляття варіювалися від зовсім стислих («Хто вкраде чи продасть цю книжку, анатема на того. Амінь», — лаконічно попереджає італійський манускрипт із XII століття[13]) до розлогих і навіть поетичних. У XII столітті німецькі ченці застерігали: «Книжка належить абатству святих Марії і Миколая в Арнштайні. Якщо хтось украде її, нехай смертю помре, нехай його печуть на пательні, нехай його мучать падуча і гарячка, нехай його колесують і повісять. Амінь»[14].

Прокляття з Арнштайнської Біблії, BL Harley MS 2798, f. 235v

Скриптор із барселонського монастиря святого Петра пішов іще далі: «Коли хто вкраде цю книжку або позичить її і не поверне власникові, нехай вона перетвориться на змію в його руках і його вжалить. Нехай розіб'є його параліч, і всі його члени хай розпухнуть. Нехай мучиться від болю і благає про помилування, і хай не буде кінця цим мукам. Нехай книжкові черви їдять його нутрощі, мов Черв невмирущий[15], і коли він нарешті піде на вічне покарання, нехай пекельні вогні вічно поглинають його»[16]. Схоже, в автора цих слів була дуже розвинена уява — а може, він залишив у книжці напис якраз після крадіжки іншого тому, то й уклав у нього всі свої почуття до зловмисника.

Утім, не тільки ченці зверталися до проклять, щоб захистити рукописи, миряни теж ними послуговувалися. Десь у XVI столітті читачка залишила в «Житії Діви Марії» маленьке

попередження: «Це книжка Елізабет Дейн, хто її вкраде, буде повішений на гаку»[17]. Стисло, зате переконливо — тим більше, що в пізньому середньовіччі випадки страти за книжкову крадіжку справді зафіксовані[18].

Прокляття Елізабет Дейнс, BL Harley MS 5272, f. 42r

Нинішні книгозбірні мають значно надійніші інструменти для захисту книжок, та й у прокляття ми вже не дуже віримо. А проте мій викладач розповідав, що над виходом із бібліотенки канадського університету, де він навчався, висів напис: «Бог усе бачить». Як запевняли бібліотекарі, доволі ефективний. Слова таки не втрачають сили.

ГАЛИНА ГЛОДЗЬ 23 ЧЕРВНЯ 2023

Warning: count(): Parameter must be an array or an object that implements Countable in **/home/kairosbo/verbum.com.ua/www/wp-includes/post-template.php** on line **284**

Примітки

1. Цит. за: Marc Drogin. Anathema! Medieval Scribes and the History of Book Curses. Allanheld, 1985. P. 1.
2. Цит. за: John Willis Clark. The Care of Books: An Essay on the Development of Libraries and their Fittings, from the Earliest Times to the End of the Eighteenth Century. Cambridge, University Press, 1901. P. 65.
3. John Willis Clark, p. 64
4. Утім, середньовіччя знало традицію «священних крадіжок» — появу реліквій у монастирях часто пояснювали тим, що побожні ченці колись їх викрали, аби принести своїй спільноті; тож книжки тут мають непогану компанію. Детальніше про викрадання реліквій пише Patrick J. Geary: Furta Sacra: Thefts of Relics in the Central Middle Ages. Princeton University Press, 1991.
5. Marc Drogin, pp. 6–7.

6. Henry Petroski. The Book on the Bookshelf. Knopf Doubleday Publishing Group, 1999. P. 42.
7. Richard de Bury. The Philobiblon of Richard de Bury. The Book Arts Club, University of California, 1933. Pp. 70–71
8. Mary Wellesley. The Gilded Page: The Secret Lives of Medieval Manuscripts. Basic Books, 2021. P. 122.
9. Erik Kwakkel, Books Before Print. Arc Humanities Press, 2018. P. 148.
10. У бібліотеці Невидної академії з циклу романів Террі Пратчетта про Дискосвіт книжки теж припнуті ланцюгами — і це зроблено для того, щоб вони не кидалися на читачів.
11. B. H. Streeter. The Chained Library: A Survey of Four Centuries in the Evolution of the English Library. London, Macmillan, 1931. P. 341.
12. British Library, Add MS 11390, f. 94v.
13. Marc Drogin, p. 67.
14. British Library, Harley MS 2798, f. 235v.
15. Тут, імовірно, ідеться про істоту, яка вічно гризтиме душу грішника в пеклі.
16. Marc Drogin, p. 88.
17. Mary Wellesley, p. 11.
18. Marc Drogin, p. 33.